

ЧОТИРЬОХМОДУСНА МОДЕЛЬ КОМПЕТЕНЦІЙ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА СИСТЕМИ ОСВІТИ

УДК 159.9.075

А. В. Журавель

Питанню створення системного уявлення про особистість психолога приділяється значна увага вітчизняними і зарубіжними науковцями (Н. Амінов, Р. Кочюнас, М. Молоканов, В. Панок, К. Роджерс, Н. Чепелева та ін.).

Проте, як правило, у різних підходах або занадто деталізовано розглядається структура особистості практикуючого психолога, або несистемно описуються професійні вимоги і важливі особистісні якості психоконсультанта, або пропонуються моделі особистості психолога-консультанта з урахуванням особливостей лише одного з існуючих терапевтичних напрямків. У зв'язку з цим існує необхідність створення моделі психолога-консультанта, в якій досить структуровано та при цьому без зайвої деталізації були б подані основні професійні вимоги й особистісні якості, що забезпечують результативність професійної діяльності психолога-консультанта, і на яку можна було б опиратися у процесі підготовки майбутніх практичних психологів системи освіти.

На першому етапі нашого теоретичного дослідження ми проаналізували та систематизували професійні вимоги до практикуючого психолога і найбільш важливі його особистісні якості, що є необхідними для надання ефективної консультативної допомоги. У вітчизняній та зарубіжній психології не існує єдиної системи вимог до особистості психолога. Різні автори пропонують свої моделі “ефективного”, “кваліфікованого”, “компетентного” психолога, психоконсультанта, опираючись, як правило, на уявлення про сутність і генезу проблеми клієнта; умови консультативних стосунків; місце та роль психолога та самого клієнта у консультативному процесі; терапевтичні чинники, за рахунок яких відбувається “зцілення” клієнта, тощо.

Нами було проведено контент-аналіз переліків особистісних якостей, властивостей, рис, схильностей та інтересів, що забезпечують успішність професійної діяльності практикуючого психолога, за роботами вітчизняних і зарубіжних авторів (Н. Амінов, М. Бадалова, Н. Бачманова, І. Вачков, Т. Вернаєва, Ж. Вірна, Л. Карамушка, О. Киричук, Р. Кочюнас, С. Максименко, М. Молоканов, В. Панок, Д. Пенішкевич, О. Романова, Н. Чепелева та ін.).

Ураховуючи кількість повторень у досліджуваній літературі, розглянуті нами особистісні характеристики практикуючого психолога ми розмістили у порядку зменшення їх вживаності. Кожен номер містить перелік рис, якостей, властивостей, схильностей чи інтересів особистості, які, на нашу думку, є близькими за змістом. Оскільки не всі автори детально тлумачать зазначені риси, точний семантичний аналіз використаних ними понять не завжди є можливим. Під кожним номером ми поєднуємо розглянуті риси й якості як синонімічні та подаємо їх узагальнюючою назвою, опираючись на контекст, у якому вони подані в експертів, і наше розуміння їх значущості саме для психолога-консультанта. У дужках за назвою зазначено кількість згадувань за першоджерелами.

1. *Креативність* (М. Бадалова, Т. Вернаєва, Р. Мей, О. Міненко, О. Романова, Є. Сидоренко, А. Combs, J. L. Holland); *професійна креативність* (С. Марков, В. Моляко); *творче мислення* (С. Гледдінг, Н. Чепелева); *творча самодіяльність* (О. Ігнатович); *творчий потенціал* (Ж. Вірна, І. Іщук, О. Киричук, В. Ковальов, Н. Ничкало, В. Рибалка); *оригінальність, винахідливість* (Комітет з підготовки у галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації, Комітет по нагляду і підготовці консультантів США) – ***професійна креативність (22)***.

2. *Емпатія* (Н. Амінов, Н. Антонова, І. Вачков, Г. Казанцева, В. Карандашев, Колшед, Р. Кочюнас, Ю. Олейник, В. Панок, К. Роджерс, О. Романова, Є. Сидоренко, Н. Чепелева, А. Storr, L. Wolberg); *схильність до співпереживання* (Н. Бачманова, L. Brammer, А. Combs, S. Foster); *чутливість до емоційного стану клієнта* (Комітет з підготовки у галузі клінічної психології

при Американській психологічній асоціації, М. Обозов) – **здатність до емпатії (19)**.

3. **Здатність до самоконтролю і саморегуляції** (Н. Амінов, Н. Бачманова, І. Вачков, Т. Вернаєва, В. Карандашев, О. Романова, Є. Сидоренко, Н. Стафуріна); **самовладання** (Н. Антонова); **здатність до емоційної саморегуляції** (В. Панок, Н. Чепелева); **емоційна стабільність, урівноваженість** (Т. Вернаєва, Комітет з підготовки у галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації, Національна асоціація професійної орієнтації США); **емоційна стриманість** (М. Обозов); **втримка** (Л. Шнейдер); **емоційно-вольова стабільність** (Г. Казанцева, Ю. Олейник) – **здатність до самоконтролю і саморегуляції (16)**.

4. **Гнучкість поведінки** (Т. Вернаєва); **гнучкість мислення та поведінки** (L. Wolberg); **гнучкість як уміння пристосовувати свої дії у відповідь на запит клієнта** (С. Гледдінг, І. Вачков, О. Романова); **швидка орієнтація в ситуації** (Г. Казанцева, В. Карандашев, Ю. Олейник); **пластичність** (М. Обозов); **здатність до імпровізації, інноваційності** (М. Бауер, М. Іванчук, Л. Карамушка, С. Максименко, Н. Ничкало, Д. Пенішкевич, Л. Шнейдер) – **гнучкість мислення та поведінки (15)**.

5. **Терпимість** (Т. Вернаєва, Комітет з підготовки у галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації, Національна асоціація професійної орієнтації США, М. Обозов, О. Романова); **повага цінностей інших людей** (Т. Флоренська); **відкритість до неспівпадаючих із власними поглядів** (І. Вачков); **безоціночне ставлення до індивідуальних відмінностей людей** (Р. Мей, М. Обозов, О. Романова); **відсутність упереджень** (Комітет по нагляду і підготовці консультантів США); **некритичне ставлення до людей** (В. Дружинін); **об'єктивність** (Т. Вернаєва, Л. Шнейдер, L. Wolberg); **неототожнення себе з клієнтом** (Національна асоціація професійної орієнтації США) – **відкритість до неспівпадаючих з власними поглядів і цінностей (12)**.

6. *Високий рівень інтелекту* (І. Вачков, В. Дружинін, В. Панок, О. Романова, Н. Чепелева, Л. Шнейдер); *непересічні інтелектуальні здібності і розсудливість* (Комітет з підготовки у галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації); *загальна інтелектуальність* (Н. Амінов); *високий рівень загального та соціального інтелекту* (Т. Вернаєва, Комітет з підготовки у галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації); *інтелектуальна компетентність* (С. Гледдінг) – **високий рівень загального та соціального інтелекту (11)**.

7. *Високий рівень особистісної відповідальності* (Т. Вернаєва, Комітет з підготовки у галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації, Р. Кочюнас, К. Наранхо, О. Романова, Л. Шнейдер); *морально-етична відповідальність* (І. Тимошук); *уміння розподіляти відповідальність з клієнтом* (О. Міненко); *самостійність у прийнятті рішень* (Н. Амінов) – **уміння розподіляти відповідальність з клієнтом (9)**.

8. *Уміння прогнозувати події* (Н. Стафуріна); *здатність до прогнозування* (М. Бауер, М. Іванчук, Л. Карамушка, С. Максименко, Н. Ничкало, Д. Пенішкевич); *постановка реалістичних цілей* (Р. Кочюнас); *виражені проєктивні здібності* (Г. Казанцева) – **здатність до прогнозування (9)**.

9. *Комунікативні здібності (уміння встановлювати контакт, легкість у підтримці розмови)* (Н. Антонова, Т. Вернаєва, В. Карандашев, В. Панок, О. Романова, Н. Чепелева, S. Foster); *готовність до встановлення контактів* (Н. Амінов, Ю. Олейник) – **уміння встановлювати та підтримувати контакт (9)**.

10. *Прагнення до самопізнання та саморозвитку* (О. Романова); *розвиток самопізнання* (Р. Кочюнас); *потреба у саморозвитку і самоактуалізації* (О. Міненко, А. Реан); *самопостереження, саморозуміння* (Н. Антонова, Колшед, Комітет по нагляду і підготовці консультантів США, Н. Чепелева); *глибоке розуміння себе* (Г. Олпорт) – **прагнення до самопізнання та саморозвитку (9)**.

11. *Інтерес і повага до іншої людини* (В. Карандашев, Комітет з підготовки у галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації, Р. Кочюнас, Національна асоціація професійної орієнтації США, О. Романова, S. Foster); *повага прав та свобод інших людей* (Комітет по нагляду і підготовці консультантів США); *гуманність* (Т. Вернаєва) – ***інтерес і повага до іншої людини (8)***.

12. *Стійкість до стресу* (Н. Антонова, Т. Вернаєва, Л. Шнейдер); *уміння підтримувати контакти, тобто стресостійкість у процесі спілкування* (М. Молоканов); *толерантність до невизначеності* (Р. Кочюнас); *терпимість до фрустрації та невизначеності* (І. Вачков); *уміння сприймати спонтанність та непередбачуваність життя* (Р. Мей) – ***терпимість до фрустрації та невизначеності (7)***.

13. *Віра в позитивні зміни: віра в здатність клієнта подолати життєві труднощі* (Колшед, В. Панок, Н. Чепелева); *віра в людей, позитивна установка щодо них* (Р. Мей, L. Brammer); *оптимізм і віра у здатність клієнта до змін і розвитку* (І. Вачков) – ***віра у здатність клієнта до позитивних змін і розвитку (6)***.

14. *Уміння слухати* (Т. Вернаєва, В. Карандашев, Р. Кочюнас, О. Романова, Є. Сидоренко); *уміння використовувати слухання як стимулюючий чинник* (S. Foster) – ***уміння вислуховувати (6)***.

15. *Інтуїція* (Н. Бачманова, І. Вачков, Р. Мей, В. Панок, Н. Чепелева); *психологічна інтуїція* (В. Карандашев) – ***інтуїція (6)***.

16. *Рефлексія* (Г. Абрамова, Т. Вернаєва, Г. Казанцева, В. Карандашев, Ю. Олейник, Л. Потапчук, Н. Стафуріна) – ***рефлексія (6)***.

17. *Усвідомлення професійного обов'язку* (Комітет по нагляду і підготовці консультантів США); *уміння служити на благо своїм клієнтам* (A. Storr); *альтруїстичність* (Т. Вернаєва, В. Панок, Н. Чепелева); *готовність будь-якої миті прийти на допомогу* (В. Карандашев) – ***альтруїстична спрямованість (6)***.

18. Цілеспрямованість і наполегливість (Н. Антонова, О. Романова, Л. Шнейдер); організованість (Т. Вернаєва); ентузіазм (І. Вачков, С. Гледдінг) – **організаторські здібності (6)**.

19. Здатність до самостійного навчання (Комітет з підготовки у галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації); допитливість (О. Романова, S. Foster); бажання і вміння вчитися (С. Гледдінг); високий рівень пізнавальної активності (Т. Алексеєнко) – **високий рівень пізнавальної активності (5)**.

20. Автентичність (здатність виявляти справжні емоції та переживання) (І. Вачков, Т. Вернаєва, Колшед, Р. Кочюнас) – **здатність виявляти справжні емоції та переживання (4)**.

21. Привабливість/атракція (Н. Амінов, Т. Вернаєва, В. Карандашев); візуальність (зовнішня привабливість) (Н. Антонова) – **атракція (4)**.

22. Психологічне мислення (О. Романова, Н. Хрящева); професійне мислення (С. Максименко, В. Панок) – **професійне мислення (4)**.

23. Ораторські здібності (О. Романова); мовленнєва компетентність (Ю. Паскевська); красномовність (Н. Антонова) – **уміння лаконічно висловлювати думку (3)**.

24. Почуття гумору (В. Карандашев, Комітет з підготовки у галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації); уміння сприймати неоднозначні сторони життєвих подій, бачити кумедне в них (S. Foster) – **почуття гумору (3)**.

25. Сенситивність (Т. Вернаєва, Г. Сміт, L. Holland) – **(3)**.

26. Тактовність, ввічливість (Т. Вернаєва, В. Карандашев, О. Романова) – **(3)**.

27. Відкритість власному досвіду, щирість у сприйнятті власних почуттів (Т. Вернаєва, Р. Кочюнас) – **(2)**.

28. Уміння викликати довіру (Г. Казанцева, Національна асоціація професійної орієнтації США, Ю. Олейник) – **(2)**.

29. *Впевненість у собі* (І. Вачков), *адекватна самооцінка і рівень домагань* (Н. Антонова) – **адекватна самооцінка (2)**.
30. *Діалогізм* (Т. Флоренська, Н. Чепелєва) – **(2)**.
31. *Ерудованість* (О. Романова); *широкий культурний світогляд* (Комітет з підготовки у галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації) – **широкий культурний світогляд (2)**.
32. *Конгруентність* (Колшед, К. Роджерс) – **(2)**.
33. *Уміння стійко приймати невдачу, відчувати межі своїх обмежень* (Р. Кочюнас, Р. Мей) – **(2)**.
34. *Уміння зберігати таємницю* (О. Романова) – **(1)**.
35. *Доброзичливість* (Т. Вернаєва) – **(1)**.
36. *Досконале знання невербальних засобів спілкування* (Т. Вернаєва) – **(1)**.
37. *Прогресивні уявлення про етичні цінності* (Комітет з підготовки у галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації) – **(1)**.
38. *Усвідомлення власних проблемних сфер, потреб, мотивів* (І. Вачков) – **(1)**.

Найбільш точним, на наш погляд поняттям, яке охоплює наведені авторами вимоги до психолога, є поняття “компетенція”. Опіраючись на те, що компетенція є макроконцепцією (І. О. Зимня, Е. Шорт), більшість учених розглядають її через призму таких понять, як знання, уміння, навички, якості чи властивості особистості (Н. В. Кузьміна, А. К. Маркова, В. В. Сафонова), спеціальні здібності (Дж. Равен, Х. Хершген). При цьому зазначається, що компетенція – це не проста сума зазначених вище показників, а особлива система, сповнена особистісним змістом, яка має якості універсальності та входить до структури суб’єктивного досвіду виконання різноманітних видів діяльності [2]. У цьому випадку компетенція визначається як “узгодженість між знаннями, практичними вміннями і реальною поведінкою людини” [4]; “системна єдність, яка інтегрує особистісні, предметні та інструментальні особливості і компоненти” [1].

Отже, ми бачимо, що на сьогодні не існує такого визначення компетенції, яке б повною мірою охоплювало складний багатоплановий характер цього явища та чітко вказувало б на місце компетенції у структурі особистості. Проте, із зазначеного вище зрозуміло, що компетенцію не можна назвати якістю особистості, це, швидше, різні компоненти в її структурі. У своїй роботі ми будемо опиратись на визначення компетенції, запропоноване Т. Ісаєвою, оскільки в ньому чітко відображено основні характеристики цього поняття: системність; аксіологічний аспект; аспект розвитку і вдосконалення особистості; інтегративний зв'язок з іншими компонентами в структурі особистості. Отже, за Т. Ісаєвою, компетенція – це “особлива складно організована система в структурі особистості, яка виникає внаслідок особистісного осмислення знань, умінь і досвіду діяльності; “новоутворення”, що має з іншими структурними компонентами різноманітні за характером зв'язки, які “пронизують” особистість на різних рівнях залежно від виду компетенції та її змісту” [3].

Існують різні підходи до виявлення найбільш важливих “професійних компетенцій” фахівця. Проте, як правило, сутність будь-якого підходу полягає в систематичній експертизі конкретного робочого місця і конкретизації професійно важливих якостей, що очікуються від кандидата на посаду в цей період діяльності організації. Типовий алгоритм виявлення “«компетенцій””: аналіз основних трудових функцій (“аналіз посади”) – опис основних дій (“опис посади”) – формулювання “компетенцій” [7, с. 283–284].

Отже, згідно з розглянутим алгоритмом, виявлення професійних компетенцій психолога-консультанта має відбуватися шляхом з'ясування сутності поняття “психологічне консультування”; аналізу мети роботи психоконсультанта й основних завдань, які він виконує під час надання консультативної допомоги; визначення структури процесу консультування та алгоритмів кожного з його етапів; позицій психолога-консультанта у взаємодії з клієнтом. Пропонуючи свої моделі “ефективного”, “кваліфікованого”, “компетентного” практикуючого психолога, розглянуті нами автори

враховували зазначені вище аспекти більшою чи меншою мірою, залежно від мети аналізу й опису особистості психолога та від концепції, на яку вони опираються.

Наступним завданням нашої роботи було структурування розглянутих шляхом контент-аналізу особистісних якостей, властивостей, рис, схильностей та інтересів практикуючого психолога і створення моделі компетенцій психолога-консультанта системи освіти з урахуванням особливостей його консультативної роботи та вищеописаного алгоритму виявлення професійних компетенцій.

З метою створення системного уявлення про особистість низка науковців (Б. Ананьєв, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонт'єв, Б. Ломов, К. Платонов, С. Рубінштейн та інші) першочергово розглядає такий важливий вихідний аспект цієї проблеми, як психологічна структура особистості. Аналіз наукових даних, що наведені в їхніх роботах, свідчить про необхідність урахування якнайменше трьох основних аналітичних напрямків досліджень: соціально-психолого-індивідуального, діяльнісного і генетичного.

Розроблена К. Платоновим так звана функціонально-динамічна психологічна структура особистості певною мірою відображає соціально-психолого-індивідуальний напрямок побудови психологічної структури особистості. Запропонована ним схема містить чотири підструктури: соціально-зумовлену підструктуру спрямованості особистості; підструктуру досвіду; підструктуру форм відображення; біологічно зумовлену підструктуру [6, с. 121–132].

Існуючі у психології “традиційні” моделі структури особистості (зокрема, Б. Ананьєва, В. Мясіщева, К. Платонова), які розглядають особистість як сукупність рис, властивостей, якостей, описують процеси та стани як об’єкти, вдаючись до номіналізацій. Аналітичне відношення до структури психіки вимушено виокремлює ці об’єкти, завдяки чому вони постають як статичні і самотійні. Першоджерела з психологічного консультування (Дж. Бюдженталь, Р. Мей, К. Роджерс), у яких висвітлюються вимоги до психолога-консультанта,

використовують дескриптивні визначення, вказуючи на риси й якості, які є результатом системної взаємодії кількох або, навіть, усіх компонентів, описаних структурними моделями особистості. Можливо саме тому авторські психотерапевтичні підходи намагаються скласти власний “словник” психологічних характеристик ефективного психолога, пов’язуючи його з термінологічним апаратом власної концепції. Прикладами такого понятійного словотворення є “сила Его” у психоаналізі, “автентичність” у клієнт-центрованому підході.

Подальше вивчення особистості як “системи систем”, в якій диференціюються та інтегруються різноманітні психічні якості, надало можливість ученим (Г. Костюк, П. Пелех, В. Рибалка) внести певні доповнення та корективи до запропонованої К. Платоновим структури особистості.

Грунтовний аналіз існуючих моделей структури особистості з урахуванням соціально-психолого-індивідуального, діяльнісного і генетичного вимірів зроблено у роботах В. Рибалки. Ним запропоновано системну загальнопсихологічну структуру якостей, функцій та процесів особистості [5, с. 83–86].

На сучасному етапі розвитку вітчизняної психології питанню створення загальнопсихологічної структури особистості психолога значну увагу приділяють, зокрема, В. Панок і Н. Чепелева. На їхню думку, у підґрунтя моделі особистості практикуючого психолога має бути покладено три вектори: вектор взаємодії суб’єкта з довкіллям, вектор структурної організації суб’єкта та вектор часу [5, с. 232–233]. Запропоновані В. Панком та Н. Чепелевою три вектори моделі особистості практикуючого психолога значною мірою співпадають з трьома базовими вимірами системної психологічної структури особистості В. Рибалки.

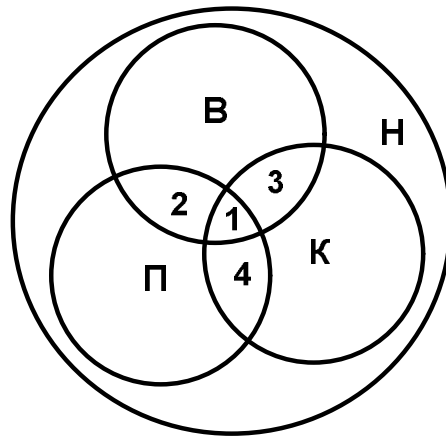
На нашу думку, зазначені моделі В. Панка, В. Рибалки, Н. Чепелевої, забезпечуючи системний опис особистості практичного психолога, усе ж таки більш придатні для використання з метою відбору абітурієнтів на професію практичного психолога і проведення подальшої спеціалізації фахівців. У нашій

роботі нас більше цікавить не максимальна детальність опису характеристик особистості та поділ їх до елементарних одиниць, а саме та міра деталізації, яка надає нам можливість описати особистість психолога-консультанта системи освіти з урахуванням специфіки його професійної діяльності: кола його клієнтів; позицій, які він займає у взаємодії з кожною категорією клієнтів; структури консультативного процесу.

Відповідно, з метою створення моделі компетенцій психолога-консультанта системи освіти ми пропонуємо розглянуті за допомогою контент-аналізу компетенції розподілити за чотирма модусами (від лат. *Modus* – вияв, різновид), на які орієнтується і в яких перебуває психолог-консультант під час роботи з клієнтом. Значущість окремого модусу на тому чи іншому етапі консультування може збільшуватись або робота може відбуватись в кількох модусах одночасно. Тому для їх схематичного зображення нами використовуються кола, що перетинаються: коло “П” – психолог-консультант; його саморегуляція, рефлексія, внутрішній світ; “К” – клієнт, розуміння клієнта, змісту його проблеми; “В” – процес взаємодії між клієнтом та консультантом; “Н” – модус, названий нами запозиченим у В. Франкла терміном “ноетичний” – є фактично виміром, у якому перебувають усі інші модуси (див. рисунок). Це вимір сенсів, які стосуються як самого консультанта, так і клієнта, його сенсів та тих обставин, що породжують їх дефіцит, “вакуум”. Цей вимір також стосується і процесу консультування, питань як і навіщо проводиться сам процес.

На перетині позначених колами модусів утворюються сектори: сектор 1 – перетин модусів: “Психолог”, “Клієнт”, “Взаємодія”; сектор 2 – перетин модусів “Психолог” та “Взаємодія”; сектор 3 – перетин модусів “Взаємодія” і “Клієнт”; сектор 4 – перетин модусів “Психолог” та “Клієнт”.

Згідно з нашим підходом Чотирьохмодусна модель компетенцій психолога-консультанта системи освіти містить такі професійні компетенції, що розподіляються за визначеними нами модусами таким чином:

Модуси консультування

модус “Психолог” – здатність до самоконтролю і саморегуляції, прагнення до самопізнання та саморозвитку, терпимість до фрустрації та невизначеності, рефлексія, професійне мислення, уміння стійко приймати невдачу;

модус “Клієнт” – інтерес і повага до іншої людини;

модус “Взаємодія” – уміння встановлювати та підтримувати контакт, уміння вислуховувати, уміння висловлювати думку;

“ноетичний” модус – віра у здатність клієнта до позитивних змін і розвитку, альтруїстична спрямованість;

сектор 1 – професійна креативність, високий рівень загального та соціального інтелекту, уміння розподіляти відповідальність з клієнтом, почуття гумору, діалогізм;

сектор 2 – гнучкість мислення та поведінки, організаторські здібності, високий рівень пізнавальної активності, здатність виявляти справжні емоції та переживання, конгруентність;

сектор 3 – здатність до емпатії, здатність до прогнозування, інтуїція;

сектор 4 – відкритість до неспівпадаючих з власними поглядів і цінностей, атракція.

Отже, запропонована нами Чотирьохмодусна модель компетенцій психолога-консультанта системи освіти надає можливість відібрати найбільш значущі, на наш погляд, професійні вимоги до психолога-консультанта та найбільш важливі його особистісні якості, які створюють надійне підґрунтя для надання ефективної консультативної допомоги, і структурувати їх з урахуванням особливостей професійної діяльності практичного психолога системи освіти.

Список використаної літератури

1. Бермус, А. Г. Управление качеством профессионального образования : дис. ... доктора пед. наук / Бермус А. Г. – Ростов н/Д, 2003. – 430 с.
2. Бондаревская, Е. В. Личностно-ориентированный подход как основной путь модернизации образования / Е. В. Бондаревская // Сборник материалов августовской конференции работников образования г. Ростов-на-Дону. – Ростов н/Д : Южное от-е РАО, 2002. – 48 с.
3. Исаева, Т. Е. “Срок жизни” компетенции как социально-образовательная проблема [Электронный ресурс] / Исаева Т. Е. – Режим доступа : www.t21.rgups.ru/doc2009/1/05.doc.
4. Лукьянова, М. И. Психолого-педагогическая компетентность учителя: диагностика и развитие : монография / Лукьянова М. И. – Ульяновск : УИПКПРО, 2002. – 184 с.
5. Основи практичної психології : підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева [та ін.]. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
6. Платонов, К. К. О системе психологии / К. К. Платонов. – М. : Мысль, 1972. – 216 с.
7. Толочек, В. А. Современная психология труда : учеб. пособ. / В. А. Толочек. – СПб. : Питер, 2005. – 479 с.

Рецензент: кандидат психологічних наук Мась Н. М.